

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜNEL İZZƏDDİN QIZI YUSİFOVA

İNGİLİS DİLİ İDİOMLARININ SİNTAKTİK, SEMANTİK
VƏ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin
İngilis filologiyası kafedrası

Müdafiə 24/04 2015-ci ildə saat _____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Mövzunun aktuallığı. Dil anlaşılmazlıqlar mənbəyidir. (Antoine de Saint Exupery)¹ İnsan fikir və emosiyalarını, arzu və istəklərini dil vasitəsilə ifadə edir, düşüncələrini müsahibi ilə paylaşır. Dilin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun daim yeniləşməsi, yeni söz və birləşmələrin dilin lüğət tərkibinə daxil olması, köhnə sözlərin yeni məna kəsb edə bilməsidir. Qrammatikanı mükəmməl bilmək dilə tamamilə yiyələnmək demək deyildir. Sintaksis sözləri cümlə daxilində birləşdirir. Lakin dildə sözlərin məcazlaşması dilçilərin diqqətini cəlb edən sahələrdəndir.

Müasir ingilis dili zəngin idiomatik sistemə malikdir. Bu dili işlədən hər bir şəxs bu və ya digər şəkildə idiomatik ifadələrlə qarşılaşır. İdiomlar danışq zamanı mətnə xüsusi çalarlıq, rəngarənglik versə də, məna və qrammatikanın vəhdəti ilə onların tədqiqində çətinlik törədir. Sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahidlərin üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onlar dili zənginləşdirir, nitqi daha cəlbedici edir.

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı ondan irəli gəlir ki, idiomların təhlilində elmi tədqiqata bir sıra nəzəri və praktik məsələlər, yeniliklər cəlb olunmuşdur. İdiomların digər frazeoloji birləşmələrdən fərqləndirilməsi, onların səciyyəvi cəhətlərinə görə təsnifatı, tərkibində idiom olan mətnin anlaşılması, idiomlarda baş verən leksik və qrammatik dəyişikliklərin səbəbləri, sintaksis və semantikanın qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində dəyişikliklərin izahı, konseptual metaforalar və metonimiyalar, insanın dünyəvi birləşmələri nəzdində bir çox idiomların yaranma səbəblərini, habelə onların mənasını əsaslandırmaq, başqa sözlə hərfi məna ilə idiomatik məna arasındakı əlaqəni araşdırmaq kimi məsələlər elmi tədqiqat işinin aktuallığını göstərir. Bu xüsusiyyətlərin hər birinin əsaslı tədqiqə ehtiyacı vardır və onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi idiomların ətraflı şəkildə öyrənilməsinə daha səmərəli edə bilər.

Dissertasiyada sintaktik, semantik xüsusiyyətlər, eləcə də anlama prosesləri ayrı-ayrılıqda tədqiq edilir, idiomlar təkcə dilçilik nöqteyi-nəzərindən deyil, eyni zamanda psixoloji-koqnitiv baxımdan da tədqiqata cəlb olunur. Burada psixoloji kontekstdə idiomatik ifadələrin anlaşılmasında gedən idraki proseslərin tədqiqinə üstünlük verilməklə, koqnitiv aspektdə semantika və sintaksis qovuşur. İngilis dili idiomlarının semantikasi və sintak-

¹ www.quotationspage.com/subjects/language/

sisinin koqnitiv səpkidə tədqiqi baxımından elmi işin əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Problemin araşdırılması səviyyəsini nəzərdən keçirdikdə, frazeologiya ilə bağlı həm ümumi dilçilik, həm müqayisəli dilçilik, eləcə də qrammatika sahələrində müxtəlif fikirlərin mövcudluğunu görürük. Ş.Balli, A.Kunin, V.Vinoqradov, N.Amosova, B.Freyzer frazeologiyanın bir elm kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışlar və idiomların təhlili ilə bağlı aparılan çoxsaylı tədqiqatların təməlini qoymuşlar.

Azərbaycanda ingilis dilinin frazeologiyası, idiomların tədqiqinə dair N.Vəliyeva, Ə.Hacıyeva, T.Əsgərova, S.Seyidova, İ.Həmidov, N.Seyidəliyev, T.Quliyev və başqaları son 15 ildə geniş araşdırmalar aparmışlar, lakin yazılan tədqiqatlarda sırf idiomların sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs olunmamışdır. Bəzi hallarda müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji birləşmələrinin yalnız müqayisəli tədqiqinə, idiomların başqa dilə transformasiyasına diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı ingilis dilində idiomlar, predmetini isə ingilis dili idiomlarının semantik, sintaktik və koqnitiv xüsusiyyətlərinin araşdırılması və linqvistik şərhinin verilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi ingilis dilində idiomları semantik, sintaktik baxımdan təhlil etmək, onların anlaşılmasında koqnitiv amillərin rolunu müəyyən etmək, habelə idiomların funksional və struktur xüsusiyyətlərini aşkar etmək, idiom daxilində baş verən dəyişikliklərin səbəbini araşdırmaqdır. Qarşıya qoyulan bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

– idiomların tədqiqinə dair dilçilik və psixoloji baxımdan mövcud olan nəzəri yanaşmaları təhlil etmək, müxtəlif fikir və mülahizələri ümumiləşdirərək tədqiqat işini formalaşdırmaq;

– ingilis dilində idiomların əsas semantik, sintaktik və koqnitiv xüsusiyyətlərini qarşılıqlı əlaqədə araşdırmaq;

– idiomların semantik cəhətdən tədqiqini və öyrənilməsinə daha səmərəli etmək üçün onların semantik cəhətdən təsnifatını vermək;

– idiomların semantik və sintaktik təhlilini aparmaq, onların tərkib hissəsinə daxil olan sözlərin, mümkün ola biləcək ixtisarların, sözlərin yerdəyişməsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək;

– idiomların koqnitiv aspektdə təhlilini aparmaqla onların anlaşılmasında mümkün olan koqnitiv amilləri aşkar etmək;

- idiomun hərfi mənasının ifadə olunan mənaya uyğunluğunu müəyyənləşdirərək, onun ümumi mənasını insanın konseptual sistemi ilə əlaqələndirmək;
- mövcud idiomatik mənənin yaranma səbəblərini müəyyənləşdirmək;
- semantika və sintaksisin idiomların anlaşılması və onların təhlilində vəhdət təşkil etdiyini aydınlaşdırmaq;
- bəzi idiomlarda dəyişikliklərin baş verməsi səbəbləri, bəzi idiomların isə heç bir dəyişikliyə uğramamasının səbəbini izah etmək.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi.

- idiomların əsl (xalis) və leksik idiomlar kimi qruplaşdırılması onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini ayırd etmək üçün əhəmiyyətli hesab oluna bilər;
- idiomların tərkib hissələri əsasında təhlilini vermək və onlarda baş verən bəzi qrammatik dəyişikliklərin səbəbini aydınlaşdırmaq tədqiqat işinin əsas istiqamətini təşkil edir;

– idiomlara psixoloji aspektdən yanaşıldıqda struktur cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözlər toplusu kimi deyil, daxili sintaktik və semantik struktura malik məna bildirən birləşmələr kimi qəbul edilir.

Tədqiqat işinin metodu. Tədqiqat zamanı təsviri və koqnitiv təhlil metodlarından, ingilis idiom lüğətlərində əks olunmuş transformasiyalardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- idiomları semantik cəhətdən qruplaşdırmaq onların təhlili baxımından əhəmiyyətlidir;
- ingilis dili idiomlarında koqnitiv amillər vasitəsi ilə birləşmələrin semantik təhlilini vermək mümkündür;
- ingilis dilində idiomları yaradan fellərin əksəriyyəti hərəkət, anlayış, qavrayış və bu kimi semantik məna daşıyır;
- idiomlar məcazlaşma prosesinə məruz qalan, semantik cəhətdən bütövlük qazanan və dildə hazır şəkildə işlənən sabit birləşmələr olsa da, onlarda əsaslı modifikasiyaların aparılması mümkündür;

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi problemin qoyuluşu və onun konkret həlli ilə bağlıdır. Bu dissertasiya işində ilk dəfə olaraq idiomların xüsusiyyətlərinin araşdırılaraq semantik cəhətdən qruplaşdırılması, sintaktik və koqnitiv baxımdan onların müəyyənləşdirilməsi, onlara xas səciyyəvi funksional xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi, habelə idiomun forma və mənası arasındakı əlaqənin yaranması geniş

şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada idiomların semantik, sintaktik və koqnitiv xüsusiyyətləri əsasında leksik və qrammatik dəyişikliklərin səbəbi tədqiq edilir. Məlumdur ki, idiomlarda hərfi və məcazi mənə arasında əlaqə yaratmaq mümkündür. Bu xüsusiyyət idiomların dərinədən öyrənilməsini və ətraflı tədqiqini məqsədəuyğun edə bilər. Tədqiqat işinin elmi nəticələri ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi və öyrənilməsini daha səmərəli şəkildə aparmaq üçün, eləcə də müəyyən mövzu ilə bağlı tədqiqat işlərinin, monoqrafiya və dərs vəsaitlərinin yazılmasında yararlı bir mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Onun məzmunu və əsas müddəaları haqqında müxtəlif elmi məcmuələrdə 7, o cümlədən xaricdə (Gürcüstan və Kanadada) 2 məqalə çap olunmuş, beynəlxalq və respublika elmi-praktiki konfranslarında məruzə edilmiş və 3 tezis çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “İdiomlar, onların tədqiqi tarixi” adlanan birinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil dilçilikdə idiomlar haqqında deyilən fikirlərin şərhinə həsr olunur.

İngilis dilində çoxlu sayda idiomların diskursda geniş şəkildə işlənməsi onların öyrənilməsinin əhəmiyyətini bildirir. İdiomların semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, deyilən fikirlər bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Ç.Hokket hesab edirdi ki, “İdiom mənanın mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır.”¹ A.Makkay isə Ç.Hokketin təsnifatından fərqli olaraq tək morfemli

¹ Hockett C.F. A course in modern linguistics. New York: Prentice Hall College Div, 1958, p. 172.

sözləri idiom kimi qəbul etmir. O, iki və ya daha artıq morfeimdən ibarət vahidləri idiom hesab edir. A.Makkay idiomatik ifadələri qruplaşdıraraq, idiomları “frazeoloji idiomlar” (“*phraseological idioms*”) adlandırır.¹ O göstərirdi ki, bu növ birləşmələrdə tərkib hissələrin mənası ilə bütöv konstruksiya arasında az əlaqə vardır və mənanın aydın olmaması onun idiomatikliyinin yüksək göstəricisidir. Ona görə də frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq onların öyrənilməsi daha mürəkkəbdir. Belə birləşmələr həm hərfi, həm də idiomatik mənada anlaşıla bilər.

İdiomlarda məna bütövlüyü, semantik, leksik və sintaktik sabitlik əsas şərtlərdəndir. Leksik sabitlik komponentlərin daimiliyinə, sintaktik sabitlik isə tərkib üzvlərin sırasına görə dəyişilməz qalmasına əsaslanır. Struktur sabitliyi idiomların tərkibcə dəyişməməsi ilə bağlıdır, əgər o dəyişdirilsə söz idiom ifadə etmə xüsusiyyətindən çıxır. İdiomlarda məna bütövlüyü isə tərkib üzvlərin leksik mənasının zəifləməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə halda söz öz nominativ funksiyasını itirərək digər sözlərlə məcazlaşmış mürəkkəb vahid kimi çıxış edir.

İdiomlar mənanın qüvvətlənməsi üçün müəllifin istifadə etdiyi ən təsirli vasitələrdəndir. İdiomlar məndə konkret mövzuya ifadəlilik verir. Onlar dilin leksik vahidlərindən fərqli olaraq daha mürəkkəb kommunikativ vahidlərdir. Semantik cəhətdən idiomlar öz bütövlüyü ilə səciyyələnir, sintaktik cəhətdən isə bir-birinə uyğun olmayan müxtəlif sözlərin qovuşmasına görə fərqlənir.

Hər bir idiomun özünəməxsus yaranma tarixi vardır. Onlar xalqın həyat və yaşayış tərzini, dini və etiqad mövhumatı təsəvvürləri, dünyagörüşləri, sənət və peşələri ilə əlaqəli yaranmış və müasir dövrümüzdə belə yaranmaqdadır. Hər hansı idiomun tarixinə nəzər saldıqda onun ilkin olaraq hərfi mənada işləmək üçün yarandığını, zaman keçdikcə məcazi və ya idiomatik məna kəsb etdiyini görmək olar. Məsələn: *dressed to a tea* – idiom kimi “geyiminə xüsusi diqqət yetirən şəxs” mənasını bildirir. Qədim dövrlərdə (Victorian era) rəsmi çay mərasimləri təşkil edildiyi zamanlarda dəvət olunan şəxslər öz geyimlərinə xüsusi diqqət yetirərdilər və bu idiom ilkin zamanlarda *dressed for a tea* və ya *dressed to go to a tea* kimi hərfi mənada işlənirdi. Müasir dövrdə isə sonuncu variant işlənir: *Beware any salesman that is dressed to a tea, smiles too much, and talks fast.*²

¹ Makkay A. *Idiom Structure in English*. Paris: The Hague, Mouton, 1972, p. 24.

² <http://www.pride-unlimited.com/probono/idioms1.html>

İdiomları mənşəyinə görə iki qrupa ayırmaq olar: xalis idiomlar və alınma idiomlar.

Xalis (əsl) idiomlar milli səciyyəli olub, tərkib hissələri həmin dilin sözlərindən ibarətdir. Belə idiomlar xalqın qədim və zəngin söz xəzinəsinə əsaslanır. Buraya xalqın yaratdığı, hər kəs tərəfindən işlədilən və anlaşılan idiomlar, xalqın həyat və məişətini, adət-ənənələrini əks etdirən, eləcə də müxtəlif şair və yazıçılar tərəfindən dilin imkanlarından istifadə edilən idiomları aid etmək olar. Mifik rəvayətlər və əfsanələr, nağıllar, xristianların müqəddəs kitabı olan “İncil”, bədii ədəbiyyat nümunələri və s. dilin idiomatik ifadələrlə zənginləşməsində əsas mənbələrdəndir.

Alınma idiomlarda tərkib hissələrdən biri və ya bütöv hissəsi başqa dillərdən götürülə bilər. Bir çox hallarda xalqların bir-biri ilə əlaqəsi və sıx əməkdaşlığı sayəsində bir söz, frazeoloji birləşmə və ya idiom digər dilə keçib tədricən beynəlxalq səviyyədə işlədilərək dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Məsələn: *feel like a million dollars* “özünü xoşbəxt hiss etmə”, *run amok* “özündə olmamaq, qəzəbdən aqlını itirmək, qəzəbindən nə etdiyini bilməmək” və s.

Mənşə baxımından digər frazeoloji birləşmələr kimi ingilis dilindəki idiomların böyük bir qismi “İncil” dini kitabı, latın və fransız dilindən kalka yolu ilə tərcümə olunmuş və V.Şekspirin əsərlərindən seçilmişdir. Bundan əlavə bir çox şair və yazıçılar da öz əsərləri ilə bir sıra idiom və digər frazeoloji birləşmələrin yaranmasına şərait yaratmışlar. Cefri Çoser, Con Milton, Conatan Svift, Çarlz Dikkenz, Corc Qordon Bayron, Samuel Conson və digər yazıçıların əsərləri buna bariz nümunədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik cəhətdən özünəməxsus xüsusiyyətə malik idiomun tərkibindəki sözlər həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyələrdə öz qeyri-adiliyi ilə fərqlənir. Məsələn, bəzi hallarda forma etibarilə sifət, fel, sözləri isim kimi işlənə bilər: *at large* – “azadlıqda olmaq; ümumi mənada”, *on the cheap* – “ucuz qiymətə”, *make merry* – “şənlənmək”, *on the loose* – “həbsxanadan qaçan, azadlıqda olan”, *through thick and thin* – “mənelərə baxamayaraq” idiomlarında sifət isim kimi; *in the know* – “xəbəri olmaq”, *on the mend* – “sağalmaq, yaxşılaşmaq”, *the haves and the have-nots* – “varlılar və yoxsullar”, *the do's and don'ts* – “qaydalar” idiomlarında fel isim kimi; *the back of beyond* – “uzaq və tənha yer”, *the ins and outs* – “xırdalıqlarla” idiomlarında sözləri isim kimi işlənir. Belə idiomlar omonim konstruksiyası olmayan idiomlardır. Onlar dilin qrammatik qanunlarına tabe olmayan sabit söz birləşmələridir və dildə qrammatik cəhətdən bir nizamsızlıq yaradır.

Bundan başqa idiom daxilində sayılmayan isimlər sayılan (*the shifting sands* – “dəyişkən vəziyyət”, *split hairs* – “lüzumsuz şeylərə diqqət yetirən”, *in deep waters* – “çətinlikdə”, *in all weathers* – “hər cür havada”, *beat/scare the daylights out of somebody* – “kimi isə əzişdirmək, kimi isə bərk vurmaq və ya qorxutmaq” və s.) və ya əksinə sayılan isimlər sayılmayan isimlər kimi (*play ball with somebody* – “başqalarına yardım etmək”, *be no good to man or beast* – “yararsız olmaq”, *man to man* – “dürüst və ciddi şəkildə, kişi kimi”, *put pen to paper* – “yazmaq və ya nəyi isə yazmağa başlamaq”, *the light of day* – “ortaya çıxmaq” və s.) işlənə bilər.

Ümumiyyətlə, idiomlar semantik cəhətdən bütöv vahid kimi, sintaktik cəhətdən isə müxtəlif sayda sözlərin birləşməsi kimi götürülərək təhlil olunur.

Dissertasiyanın ikinci yarımfəslə “İdiomlar linqvistik tədqiqatlarda” adlanır.

Təkcə idiomlar deyil, ümumilikdə dilin frazeoloji vahidlərinin tədqiqi bir çox dilçilərin əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bunlardan xüsusilə Ş.Balli, V.Vinoqradov, N.Amosova, A.Kuninin frazeologiya, eləcə də sırf idiomlar barədə təsnifatları, onların söylədiyi fikirlər frazeologiya sahəsinin ilkin tədqiqində böyük rol oynamışdır.

V.Vinoqradovun¹ məna növləri haqqında təlimi, xüsusilə sözlərin sərbəst və asılı mənalarını fərqləndirməsi frazeologiya nəzəriyyəsinə böyük təsir göstərmişdir. O, rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri 3 qrupa bölmüşdür: frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji bitişmələr və frazeoloji birləşmələr.

A.Kuninin fikirləri də frazeologiya elminin formalaşmasında öz töhfəsini vermiş və bu sahədə ən çox istinad edilən mənbələrdən olmuşdur. A.Kunin frazeologiyanın 3 bölmədən ibarət olduğunu söyləmişdir: idiomatika, idiofrazematika (semi-idioms) və frazeomatika.² A.Kuninin fikrincə, bir çox birləşmələr həm hərfi, həm də idiomatik mənada işlənsə də, onlar yalnız idiomatik mənada götürüldükdə frazeologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Əgər biz, *be careful or you'll break your leg*

¹ Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в Русском языке. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Избранные труды. Лексикология и лексикография, 1977, с. 140-161.

² Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.: Высшая школа, 1986, с. 122-123.

cümləsində *break a leg* birləşməsini təşkil edən leksemləri hərfi mənada işlətsək, frazeoloji vahid kimi deyil, cümlə yaratmaq məqsədilə müvafiq sözlərin birləşdiyini və hər birinin mənasının aydın şəkildə anlaşıldığını görürük. Məcəzi mənada isə *Break a leg in your game today*¹ cümləsi daxilində “uğur qazanmaq” mənası ifadə olunduqda birləşmə idioma çevrilir, çünki cümlənin ümumi mənası tərkibindəki sözlərin ayrı-ayrılıqda mənasına əsaslanmır. Məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda V.Vinoqradovun frazeoloji birikmə və frazeoloji bitişmə adlandırdığı qrupları həm həqiqi, həm də məcazi mənanı ifadə etmə xüsusiyyətlərinə görə eyni qrupda təsnif etmək olar. Bu xüsusiyyətə əsaslanaraq idiomlarda aşağıdakı bölgünü apara bilirik:

1. Tərkibindəki sözlər cümlədən asılı olaraq hərfi və ya məcazi mənada ifadə olunan idiomlar (*to have a bee in one's bonnet* – “fikrində daim nəyinsə olması, nəyinsə daim kimi isə narahat etməsi”, *be walking on thin ice* – “riskli və ya təhlükəli vəziyyətdə olmaq”)

2. Tərkibindəki sözlər yalnız idiom şəklində anlaşılan, həqiqi mənaya malik olmayan, semantik, sintaktik cəhətdən uyğunluq təşkil etməyən sözlərin birləşməsindən ibarət idiomlar (*foot the bill* – “hesabı ödəmək”, *take something at face value* – “nəyi isə olduğu kimi qəbul etmək”).

R.Gibz və bəzi digər alimlər idiomların “ölmüş metaforalar”dan əmələ gəldiyini söyləyirlər, yəni idiomların zaman boyunca öz metaforikliyi itirərək hazırda daşlaşmış semantik vahidlər kimi işləndiklərini göstərirlər.² Digər tərəfdən isə Q.Nanberq müxtəlif səpkili tədqiqatları ilə idiomların daxili struktura malik olduğunu və daxili strukturun idiomatik mənə ilə idiomu təşkil edən tərkib hissələr arasındakı əlaqəni əks etdirdiyini sübut etməyə çalışmışdır.³

Ümumiyyətlə, idiomların tədqiqatı 3 dövrü əhatə edir. I dövr, yəni 20-ci əsrin əvvəllərində strukturalizm cərəyanının nümayəndələri idiomları dilin qrammatik qaydalarına uyğun gəlməyən qeyri-adi, istisna morfemlər kimi adlandırırırdılar və idiomların tədqiqi çox geniş vüsət almamışdı. L.Blumfeld,⁴ N.Xomski¹ və digər alimlər frazeologiya ilə bağlı bir çox

¹ www.pride-unlimited.com/probono/idioms1.html

² Gibbs R., Josephine Jr., Bogdanovich M., Jeffrey R. Sykes, and Dale J. Barr. Metaphor in Idiom Comprehension. *Journal of memory and language*, 37, 1997, p. 111

³ Nunberg G. The Pragmatics of reference. The University of California: Indiana University Linguistics Club, 1978, p.182.

⁴ Bloomfield L. *Language* London: George Allen and Unwin LTD. Museum Street, 1933, 566 p.

tədqiqatlar aparsalar da, idiomlara dərindən yanaşılmamışdı. Buna baxmayaraq onların tədqiqatında məsələ ilə bağlı mühüm fikirlər ortaya atılmışdır.

İdiomlarla bağlı tədqiqatın II dövrü 50-ci ildən 90-cı ilə qədər olan dövr hesab edilir. Bu dövrdə idiom nəzəriyyəsinin, eləcə də frazeologiyanın əsasları ilə əlaqəli mühüm xüsusiyyətlər araşdırıldı. A.Kunin,² N.Amosova,³ Ç.Hokket,⁴ U.Vaynrayx,⁵ B.Freyzer,⁶ F.Nyumeyer,⁷ U.Çeyf⁸ və digərləri öz tədqiqatları, idiomlara dair fikirləri ilə idiom tədqiqatının əsasını qoymuşlar. Bu dövrdə idiomlarda gedən dəyişikliklər, onların sintaktik və semantik xüsusiyyətləri, onların hansı prinsiplərə əsasən yaranması və formalaşmasını öyrənmək ön plana çəkildi.

İdiom tədqiqində çətinlik törədən yalnız onların məruz qaldığı dəyişikliklər, sintaktik xüsusiyyətlər olmamışdır. Müasir dövrdə idiomlarla əlaqəli aparılan bir çox tədqiqatlar onların forma və mənası arasındakı əlaqə probleminin, onların anlanmasını daha səmərəli edən vasitələrin, amillərin ortaya çıxarılması səpkisində olmuşdur. Bu baxımdan idiom tədqiqatının III dövrü xüsusilə praqmatik və psixolinqvistik tədqiqatların aparılması ilə böyük maraq doğurur. Dissertasiyada birinci fəslin “İdiomlar psixoloji-koqnitiv tədqiqatlarda” adlanan üçüncü yarımfəsləli məhz bu səpkidə araşdırmalara həsr edilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar idiomların mənasını dərk etmək, onların öyrənilməsini daha səmərəli etmək istiqamətindədir. Psixolinqvistlər öz nümunə və təcrübələrini dilçilərin idiomlara aid olan fakt və təhlilləri əsasında yarıdaraq, öz növbəsində dilçilik nümunələrini ekperiment şəklində psixoloji

¹ Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965, 251 p.

² Кунин А.В. Основные понятия фразеологической стилистики. Проблемы лингвистической стилистики. Тез. докл. науч. конф. М.: 1-й МГПИИЯ. 1969, с.71-75.

³ Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: ЛГУ, 1963, 208 с.

⁴ Hockett C.F. A course in modern linguistics. New York: Prentice Hall College Div, 1958, 621 p.

⁵ Weinreich U. Problems in the Analysis of Idioms. Substance and Structure of language, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969, pp. 23-81.

⁶ Fraser B. Idioms within a transformational grammar. Oxford: Foundations of Language, v. 6, 1970, pp. 22-42.

⁷ Newmeyer F. The regularity of idiom behaviour. Lingua, 34, 1974, pp. 327-342.

⁸ Chafe W. Meaning and the Structure of language. Chicago: University of Chicago Press, 1970, 360 p.

araşdırmalarla təmin edirlər. D.Dobrovolski¹ R.Gibz, C.O'Brayen,² Q.Nanberq, İ.Saq, T.Vasov³ və digərləri idiomların psixoloji baxımdan tədqiqində öz yanaşma təzləri ilə fərqlənirlər.

İdiom leksikonda necə ifadə edilir? İdiomun leksikonda digər sözlərlə əlaqəsi necə olur? Psixolinqvistlər üçün idiomların leksikondan necə və hansı məqamda üzə çıxması kimi xüsusiyyətləri araşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ənənəvi dilçilikdə bu suallara cavab tapmağın mümkün olmaması, eləcə də əldə edilməyən nailiyyətlərin ortaya çıxarılması məqsədi ilə irəli sürülən koqnitiv metod dilçilik sahəsində yeni bir istiqamətin – “koqnitiv dilçilik” sahəsinin inkişafına təkan vermişdir. İdiom və bir sıra digər frazeoloji vahidlərin tədqiqinə koqnitiv yanaşma dilin inkişafına yeni bir baxış kimi qiymətləndirilə bilər.

İdiomun müəyyən semantik xüsusiyyətləri, sintaktik təbiəti ənənəvi təhlil çərçivəsində izahedilməz qalır. Lakin koqnitiv dilçiliyə müraciət etməklə biz linqvistik strukturların izahını konseptual strukturlar çərçivəsində araşdıraraq qeyri-adi istifadənin səbəbini müəyyən etməyə cəhd göstəririk. Koqnitiv yanaşmanı dilçilik tədqiqatlarından fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada konseptual strukturların mövcudluğu ideyası irəli sürülür.

İdiomların təhlil edilə bilən mənalı vahidlər olması onun tərkib hissələrinin mənasının ifadə olunan məna ilə əlaqəsini göstərir. C.Lakoffun fikirləri bu baxımdan çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.⁴ O, tədqiqatlarında təsəvvürün dildə, xüsusilə idiomlarda mühüm rol oynadığını sübut etməyə çalışmışdır. C.Lakoff insan təsəvvürü, onun şüurunda formalaşan obrazın təkcə yeni idiomların yaranmasında deyil, eyni zamanda köhnə idiomların anlaşılmasında da mühüm rolunu əsas tutaraq, bu istiqamətdə irəli addımlar atmışdır.

¹ Dobrovolskiy D., Piirainen E. Cognitive theory of metaphor and idiom analysis. Moscow: Jezikoslovlje, 6.1, 2005, pp. 7-35.

² Gibbs R., O'Brien J. Idioms and Mental Imagery: The Metaphorical Motivation for Idiomatic Meaning. Cognition, 36, 1990, pp. 35-68.

³ Nunberg G., Sag I., Wasow T., Idioms. Language, Vol. 70, No. 3, 1994, pp. 491-538.

⁴ <http://books.google.az/books?id=CFO5rVMg4pkC&pg=PA141&lpg=PA141&dq=Lakoff+to+keep+someone+at+arm's+length&source=bl&ots=scMw80cJ7t&sig=LxUjbpX7UDiNpUhMefXCMbvSTVo&hl=ru&sa=X&ei=cAkFUIHiMsjctAaY-cTRBg&ved=0CEAQ6AEwAQ#v=onepage&q=Lakoff%20to%20keep%20someone%20at%20arm's%20length&f=false>

R.Gibz və C.O'Brayen də konseptual metaforalar vasitəsilə idiomların semantik şərhinin mümkünlüyünü, habelə sintaktik cəhətdən parafraza uyğunluğunu müəyyən etməyə çalışmışlar. C.Lakoffun fikirlərini sınaqdan keçirmək üçün R.Gibz və C.O'Brayen oxşar eksperimentlər keçirmiş və yenidən təsəvvürün rolunu üzə çıxarmışlar.¹

Ümumiyyətlə, bu və ya digər oxşar eksperimentlərin keçirilməsi nəticəsində metafora, metonimiya, insanın gerçək aləmdə baş verən hadisələri təsvir etmə qabiliyyəti kimi koqnitiv amillər vasitəsilə idiomla onun mənası arasında yaranan əlaqə müəyyən edilmişdir. Əlbəttə, bütün idiomları metaforalar/metonimiyalar əsasında dərk etmək mümkün olmur. İdiomun mənasının nəyə isə əsaslandığını demək tamamilə onun mənasını açmaq da demək deyildir. Biz mənanı təxmin edə bilərik, lakin bu mənanın tamamilə düzgün olacağı anlamına gəlmir. Bəzən bizim idiomun verdiyi məna barədə heç bir təsəvvürümüz olmaya da bilər (*chew the fat* – “boş çənə döymək”, *kick the bucket* – “ölmək, dünyasını dəyişmək”). Bu növ idiomlar (əsl idiomlar) ingilis dilində parlaq misallardandır.

Aparılan eksperimentlərə də əsaslanaraq söyləyə bilərik ki, idiomlar psixoloji aspektdən yanaşıldıqda leksik, struktur cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan uzun sözlər kimi deyil, daxili sintaktik və semantik struktura malik mənalı birləşmələr kimi nəzərdən keçirilməlidirlər. İdiomlar barədə müxtəlif yanaşmaları da göz önündə tutaraq tədqiqat işinin ikinci fəslində bununla əlaqəli məsələyə aydınlıq gətirilmiş, idiomlar semantik, sintaktik cəhətdən təhlil edilərək hansı koqnitiv amillərin idiomların anlaşılması üçün zəmin yaratması mümkün dərəcədə müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin “İngilis dili idiomlarının semantik, sintaktik və koqnitiv cəhətdən araşdırılması” adlanan ikinci fəslində idiomların semantik, sintaktik baxımdan tədqiqi və idiomların anlaşılmasında müxtəlif koqnitiv amillərin rolundan bəhs edilir.

Birinci yarımfəsil ingilis dili idiomlarının semantik təhlilinə hərs olunmuşdur. Burada idiomların semantik xüsusiyyətlərə görə təsnifatının təhlili verilmişdir. Bir çox dilçilərin, məsələn, A.Kuninin,² Ç.Fernandonun³,

¹ Gibbs R., O'Brien J. Idioms and Mental Imagery: The Metaphorical Motivation for Idiomatic Meaning. *Cognition*, 36, 1990. p. 38.

² Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.: Высшая школа, 1986, 396 с.

³ Chitra F. Idioms and Idiomaticity. Oxford New York: Oxford University Press, 1996, 265 p.

J.Karz, P.Postalın¹ frazeologiya, idiomlar, həmçinin onların semantik təsnifatlarına, bölgüsünə dair müxtəlif yanaşmalarının mövcudluğunu görmək olar. Bu və ya digər mövcud yanaşmalar, idiomların semantikasi ilə bağlı bölgülərə əsaslanaraq onları aşağıdakı qruplara ayıra bilərik:

1. *Əsl (xalis) və ya frazeoloji idiomlar (pure idioms)*. Məcəzi mənada ifadə olunan, dilin ifadə normalarına uyğun gəlməyən, anlaşılması çətin və ya qeyri mümkün olan sözlərin birləşməsindən ibarət idiomlardır. Belə birləşmələr bütövlükdə idiomatik mənaya malik olurlar və yalnız kontekst daxilində konkret mövzuda işlənən mənə müəyyən edilir.

Əslində belə idiomların təsadüfən yarandığını söyləmək də doğru olmazdı. Məsələn: *Let your hair down* idiomun “sərbəst olmaq, rahatlanmaq” mənası ondan yaranır ki, qədimdə ictimai yerlərdə saçlarını yığan qadınlar evdə və ya dostlar arasında rahat olmaq üçün açıq şəkildə saxlayardılar. *Let your hair down* birləşməsi həmin mənadan uzaqlaşaraq, sonradan idiom kimi işləndi. Eləcə də, *bury/hide your head in the sand* “çətinlikdən qaçmaq, çətinlikdən qorxmaq” idiomunun mənşəyini araşdırdıqda “dəvəquşu təhlükədə olduğu zaman başını torpaqda gizlətməsi” fikrinə əsaslanaraq birləşmənin tədricən öz həqiqi mənasını itirərək “çətinlikdən qaçmaq” mənasını ifadə etmək üçün işlənməyə başladığını görürük.

2. *Leksik idiomlar (semi-idioms)*. Komponentlərdən biri qismən və ya tamamilə öz həqiqi mənasını saxlayan idiomlar. Bəzi idiomlarda bir və ya iki hərfi mənalı söz və bir və ya bir necə məcəzi mənalı (non-literal) söz olur. Məcəzi mənalı söz yalnız həmin birləşmə daxilində işləndikdə konkret mövzu ilə bağlı məcəzi mənə xüsusiyyəti qazanır, digər sözlərlə və ya ayrılıqda işləndikdə isə yalnız hərfi mənə ifadə olunur. Belə sözlərin birləşməsi nəticəsində xüsusi mənə (məcəzi mənə) formalaşaraq idioma çevrilir.

Əgər birinci qrup idiomlarda (əsl idiomlar) tamamilə məcəzi mənə, hərfi mənanın qeyri-mümkünlüyü nəzərdə tutulurdusa, bu qrup idiomlarda qismən hərfi mənə nəzərə çarpır. Bu qrup idiomları leksik idiomlar adlandırmağımızda səbəb bəzi tərkib komponentlərin leksik mənasını saxlaması, digərlərinin isə yalnız həmin ifadə daxilində işlənərkən qazandığı yeni mənadan irəli gəlir. Məsələn, *Fat chance you have got* – “bəxtin gətirmədi” cümləsində *fat* sözünün “pis bəxt” mənasını ifadə etməsi yalnız *fat chance*

¹ Katz J. and Postal P. Semantic interpretation of idioms and sentences containing them. Massachusetts: MIT Research Laboratory of Electronics: Quarterly Progress Report, v. 70, 1963, pp. 275-282.

you've got birləşməsi daxilində artıq yeni bir leksik məna kimi yaddaşda həkk olunur;

3. *Hərfi idiomlar (literal idioms)*. Onlar daha az semantik mürəkkəbliyə malik olur. Burada hər iki komponent və ya bütün komponentlər müəyyən dərəcədə öz hərfi mənalərini saxlayır, lakin bütöv birləşmənin konkret mövzu çərçivəsində məcaziliyi olur. Belə idiomların mənasını anlamaq yuxarıda sadaladığımız digər qrup idiomlarla müqayisədə daha asan olur, çünki burada məna müəyyən qədər tərkib elementlər vasitəsilə aydınlaşır. Belə idiomlara misal olaraq, *on foot, on the contrary, a (very) happy birthday, a merry/happy Christmas, a happy New Year, happy anniversary, for example/instance, arm in arm, in order to* və s. göstərmək olar. Əslində belə birləşmələr sırf idiom deyildirlər, lakin birləşmə bütövlükdə məcazilik ifadə etdiyindən onları hərfi idiomlar qrupunda təsnif etmək olar. İngilis dilində belə idiomların başqa variantları olmur.

İkinci yarımfəsil “İngilis dili idiomlarının sintaktik təhlili” adlanır. Burada sintaktik səviyyədə idiomları təşkil edən komponentlərin forma və mənaləri arasındakı mövcud əlaqələr əsasında fərqlər təhlil edilir.

İdiomların əsas əlaməti kimi onların sintaktik dəyişikliyə müqaviməti mənanın konkretləşməsində mühüm rol oynayır. Əgər idiomda sintaktik dəyişikliyi etmək mümkündürsə, o zaman digər dəyişikliklərin mümkünlüyü də ortaya çıxmağa bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, idiomlar təhlil olunmaz vahidlər kimi işlənir və onlarda yalnız müəyyən sintaktik dəyişiklik aparıla bilər. İdiom daxilində müxtəlif fel zamanlarının, felin şəkli və növləri, cümlə daxilində idiomu təşkil edən tərkib sözlərin yerdəyişməsi, əlavə sözlərin daxil olunması və ya tərkib sözlərin ixtisarı idiomların tədqiqində çətinlik törədən meyarlardandır.

İdiomlar “fel+ismi fraza” (V+NP), başqa sözlə fel+tamamlayıcıdan (verb+complement) ibarət olur. Mübtəda bu kompleksə daxil deyildir. Belə idiomlar feli idiomlar (verbal idioms) adlandırılır. Bildiyimiz kimi, köməkçi fel əsas feldən əvvəl gəlir. Bu növ feli idiomlar “fel+isim” tərkibli olduğundan köməkçi fel birləşmənin tərkibinə daxil ola bilmir. Belə VNP tipli idiomlara aşağıdakı misalları göstərmək olar: *foot the bill* (hesabı ödəmək), *see red* (qəfil əsəbiləşmək), *keep tabs on someone* (gözü üstündə olmaq, kiməsə diqqət yetirmək), *bury the hatchet* (barışmaq), *break face with somebody* (əhdi pozmaq), *hit the road* (səyahətə başlamaq) və s. İfadələr fel və vasitəsiz tamamlığın birləşməsindən ibarətdir.

“İsmi fraza+fel+tamamlayıcı” quruluşlu idiomlarda isə tərkib hissələr sabit ayrılmaz olsalar da, müxtəlif köməkçi fellərin tərkibə daxil olması mümkündür. Məsələn: *heads will roll* (insanlar cəzalandırılacaqlar), *the cat is out of the bag* (sirrini üstü açılib), *Cat got your tongue!* (Dilini pişik yeyib! Danışa bilmirsən?), *all hell broke loose* (hər şey qəfil qarışdı), *the jig is up* (yalan sona çatdı). Bu ifadələr müstəqil şəkildə, yəni cümlə formasında çıxış edə bilirlər.

Bəzi idiomların məchul növ kimi sintaktik dəyişikliyə məruz qala bilməsi, digərlərində isə belə dəyişikliyin mümkün olmaması xüsusiyyəti hər zaman idiomların tədqiqində çətinlik törədən məsələlərdən olmuşdur. U.Çeyf, U.Vaynrayx, F.Nyumeyer və b. idiomların məruz qala biləcəyi dəyişiklik, xüsusilə də məchul növün istifadəsi ilə bağlı bir sıra dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər.

İstər sırf sintaktik, istərsə də psixoloji yönümlü aparılan tədqiqatlar idiomların sintaksisi barədə dilçilik elminə faktik materiallar bəxş etmişlər. Biz parafrazın roluna əhəmiyyət verməklə, İngilis dilində mövcud olan bir sıra idiomları müxtəlif modifikasiyalarla işlədə bilərik. Baş verən transformasiyalar, substitusiyalar, permutasiyaların səbəbini dərk etmək və onları tətbiq edə bilmək bacarığı idiomlara yaradıcı surətdə yanaşma tələb edir. Bizcə, idiomun sintaktik təhlilini sırf qrammatik aspektdə deyil, onun daxilində aparmaq, idiomun oyatdığı domenlərə (təsvirlərə, obrazlara) əsasən müəyyən etmək qeyri-adi görünsə də, məhz belə koqnitiv yanaşma bizə modifikasiyaların mümkünlüyünü və ya qeyri-mümkünlüyünü daha aydın şəkildə ortaya çıxarmağa və lazımi hallarda düzgün şəkildə işlətməyə əsas verir. Aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək:

1. *Oh, yes, Charlie Townsend will get to the top of the tree all right.*¹

2. *He strutted like a peacock through the auditorium while Hornet and Mosca woke the others.*²

3. *After all there was no reason for her to put on airs.*³

Bu misallarda kontekstdən asılı olaraq ifadəni müəyyən dərəcədə anlaya bilərik. Hər bir idiomun özünə ayrıca nəzər saldıqda, onların VP quruluşlu idiomlar olduğunu görürük. Əgər biz belə struktura məlik idiomlarda işlənən NP üzərində diqqətimizi cəmləsək (*top of the tree, peacock, airs*), o zaman bir sıra idiomların məchul növ mümkünlüyü barədə də fikir əldə

¹ Maugham S. *The Painted Veil*. M: Международные отношения, 1998, p. 100.

² Cornelia F. *The Thief Lord*. Great Britain: Chicken House, 2005, p. 34.

³ Maugham S. *The Painted Veil*. M: Международные отношения, 1998, p. 18.

etmiş olarıq. Belə halda, fikrimizi bu cür izah edə bilərik: konseptual metaforalara, metonimiyalara, insanın ensiklopedik biliyinə əsaslanaraq idiomların mənalı şərh edilə bilər. İdiomda NP-nin doğurduğu obraz və ya təsəvvür ifadə olunan mənanı əks etdirir. Oyanan domen tərkib hissələr ayrı-ayrılıqda götürüldüyü zaman onların mənasına uyğun gəldiyi təqdirdə idiom təhlil edilə bilən konstruksiya kimi transformasiya qəbul edir. Əgər idiomdakı NP-ni müəyyən etmək mümkün olursa, belə konstruksiyalar məchul növ transformasiyasına məruz qala bilmir. *Kick the bucket* idiomu “*death*” (“ölüm”) domenini oyatmır. *The bucket* NP kimi “*death*” təsəvvürü ilə heç bir əlaqəyə girmir. NP-ni müəyyən etmək üçün heç bir köməkçi işarə yoxdur. Belə olan təqdirdə bütöv konstruksiya məchul növə çevrilə bilməz. Bu, idiomlara koqnitiv baxışdır. Eyni xüsusiyyətə malik *chew the fat* = “*chat*”, *shoot the breeze* = “*chat*” idiomları da bu siyahıya aid edilirlər. Onlar tərkib hissələri əsasında təhlil oluna bilmir, buna görə də məchul növə onları çevirmək mümkün olmur. Burada, eyni zamanda digər tərəfdən parafrazların da təsirsiz feldən ibarət olması diqqəti cəlb edir. Yuxarıda verilmiş cümlələrdəki idiomlarda NP-lərə nəzər saldıqda isə *airs*, *top of the tree*, *peacock* sözlərinin ayrılıqda məcazi mənasının olduğu görünür. Domenin oyatdığı obraz idiomun mənasına işarə edir. Belə idiomlar sintaktik variativliyə məruz qala bilər.

Ümumiyyətlə, feli idiomları (*verbal idioms*) iki qrupa ayıra bilərik: tərkib hissələrə ayrılmayan (*kick the bucket* kimi idiomlar) və hissələrə ayrıla bilən (*spill the beans*, *put on airs* və s.) idiomlar. Birinci qrup idiomlar sintaktik cəhətdən daşlaşmış idiomlardır. İkinci qrup idiomlar isə daha çox sintaktik çevikliyə malikdir. Tərkib hissələr müəyyən dərəcədə fərdi mənaya malik olur. Əlbəttə bu mənalı tərkib hissələrin hərfi mənalı olmasa da, belə idiomlarda tərkib hissədəki sözlərin ifadə etdiyi anlayış mücərrəd olaraq parafraza daxil edilir. Belə halda idiomun komponentləri ilə parafraz arasında əlaqə görünür. Bu əlaqə metaforik, metonimik məna ilə insanın ensiklopedik biliklərinə əsaslanı bilər.

Dissertasiyada ikinci fəslin üçüncü yarım fəslə “İdiomların anlaşılmasında koqnitiv amillər” adlanır.

Koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən idiom fikrin ifadəsini obrazlı şəkildə həyata keçirən kiçik bir forma kimi, fikrin ifadəsi isə öz növbəsində insan şüurundakı biliyin və informasiyanın həcmi ilə müəyyən edilir. İdiom və ya hər hansı bir frazeoloji vahidin yaranmasının əsas səbəbi məhz şüurda həkk olunan obrazlardır. Bu obrazlar birləşmənin sözləri ilə əlaqələndərək həmin

vəziyyət barədə biliyi özündə ehtiva edir və hansı təsvirin üzə çıxacağını müəyyən edir.

Koqnitiv dilçilik nümayəndələrindən C.Lakoff,¹ R.Lanqaker,² Ç.Fillmor,³ L.Talmi,⁴ Ə.Abdullayev⁵ dilin insanın təsəvvür sistemini əks etdirdiyini tədqiqatlarında əks etdirmişlər. İnsan bacarıqları və onun dünyagörüşünün eyni zamanda canlanması nəticəsində mövcud kontekstdəki informasiyaların dərki baş verir. Burada dil və anlama arasında qarşılıqlı əlaqə tədqiq edilir. İnsan yaddaşı, diqqət, təsəvvür sistemi kimi koqnitiv mexanizmlərin danışıq prosesində istifadə edilməsi, eləcə də idiom və digər frazeoloji birləşmələrdən ibarət məcazi dilin anlaşılması koqnitiv dilçiliyin qarşısında duran məqsədlərdəndir.

Məntiqi təsəvvürün mövcudluğu insan şüurunda konseptual metaforalar vasitəsilə idiomların anlaşılmasına işarə edir. Biz müxtəlif idiomları konseptual metaforalara əsaslanaraq anlaya bilərik. R.Gibz, digər alimlərlə birlikdə bu baxımdan bir sıra psixolinqvistik eksperimentlər aparmışdır. O, çoxsaylı tədqiqatları ilə sübut etməyə çalışırdı ki, insan şüurunda artıq mövcud olan konseptual metaforalar idiomun dərhal anlaşılmasına təsir göstərir.⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, konseptual metafora dedikdə, şüurda bir anlayışın digər anlayış daxilində başa düşülməsi nəzərdə tutulur. Məsələn: *love is magic, anger is heat, time is money, life is a journey, pride is inflation, optimism is light, anger is animal behaviour, anger is heated fluid in a container, marriage is a building* və s.

Burada birinci hissədə götürülənlər (*love, anger, time, life, pride, optimism, marriage*) özlüyündə mücərrəd anlayışları ifadə etsələr də konkret anlayış kimi, onların bənzədildikləri isə konkret və ya mücərrəd olmasından asılı olmayaraq mücərrəd şəkildə götürülmüşdür. Məsələn: *Time is money* ifadəsində zamanın çox dəyərli olduğu göstərilir. Burada

¹ Lakoff G. and Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980, 265 p.

² Langacker R.U. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press, 1987, 539 p.

³ Fillmore C. *Frame semantics and the nature of language*. New York: Annals of the New York Academy of Science: Conference on the Origin and Development of Language and Speech, Vol. 280, 1976, pp. 20-32.

⁴ Talmy L. *Toward a Cognitive Semantics*. Cambridge: The MIT Press, 2000, 573 p.

⁵ Abdullayev Ə. *Mətni anlama modelləri*. Bakı: Səda, 1999, 344 p.

⁶ Gibbs R., Josephine Jr., Bogdanovich M., Jeffrey R. Sykes, and Dale J. Barr. *Metaphor in Idiom Comprehension*. *Journal of memory and language*, 37, 1997, pp. 141-154.

göründüyü kimi, iki qarşılaşdırma vardır: birinci tərəf, yəni əsas hissə məlum olan, digəri isə ona bənzədilən mücərrəd hissə.

İdiomların daxili quruluşuna, ifadə etdiyi mənaya diqqət yetirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, onlar həmin konseptual metaforaların insan beynində mövcudluğuna əsasən yaranmışdır. Məsələn, eyni tərcüməyə malik *blow your top, blow your stack, flip your lid, make somebody's blood boil, hit the ceiling, jump down somebody's throat, bite somebody's head off, drive up the wall, spit fire, blow a fuse, foam at the mouth* idiomları hərfi mənənin ifadə etdiyi mənə barədə heç bir məlumat vermir, lakin əsəb hissi ilə əlaqəli bu idiomların tərkibindəki sözlərin hansı anlama gəldiyi belə məcazi düşüncə tərzii ilə, insan təsəvvürü şəklində, yəni konseptual metaforalarla (*anger is a hot fluid in a container, anger is animal behaviour, anger is fire*) izah etmək olar. Bir çox idiomların yaranması da məhz insan şüurunda mövcud olan belə bənzətmələr nəticəsində baş vermişdir. Bu, qismən forma və mənə arasındakı əlaqənin mümkün olmasından xəbər verir.

Bütün bu təhlillərdə əsas məqsəd idiomu anlamaq, nə üçün idiomun hərfi mənəsinin ifadə olunan mənəyə uyğunluğunu müəyyənləşdirərək məhz həmin mənəni necə ifadə edə bilməsini aşkar etmək və idiomda müəyyən sözlərin mövcudluğunu əsaslandırmaqdır. Bu təhlil metodu bütün idiomlara aid edilə bilməsə də, əksər idiomların mənəsinin insanın konseptual sistemi ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

Bəzən forma ilə mənə arasındakı əlaqə insanın məcazi təsəvvürünə, məcazi uyğunlaşdırma qabiliyyətinə deyil, onun dünyəvi biliklərinin, həyat təcrübəsinin obrazların təsvirində tətbiqinə əsaslanır. Konseptual metaforaların rolu danılmaz olsa da, hər zaman idiomların anlaşılmasında koqnitiv amil kimi çıxış edə bilmir.

İnsan yaşa dolduqca onun həyat təcrübəsi də artır. Hər hansı bir əşya və ya insanın bədən üzvləri – onların vəzifəsi, ölçüsü, əlamətləri ilə bağlı şəxsin artıq əldə etdiyi informasiya, başqa sözlə, dünyəvi bilik məcazi dilin anlaşılmasında özünü göstərə bilər. Belə informasiyalar bəzi idiom və idiomatik ifadələrin yaranmasına təkan verdiyi kimi, onların anlanmasında da koqnitiv amil kimi çıxış edə bilər. Xalqın mənsub olduğu belə biliklər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən elmi şəkildə bir-birindən fərqli “qəlib, çərçivə” (“schema”, “frame”, “scene”) adlarla göstərilmişdir.

Bədən üzvləri və ya real hadisələrlə bağlı bizim qazandığımız biliklər idiomların və idiomatik ifadələrin anlaşılmasında bizə kömək edə bilər. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

Günəşin doğması və batması dünyada mövcud ən gözəl görüntülərdəndir. İnsanın əldə etdiyi bu bilik *think the sun rises and sets on someone* idiomunda “kimi isə dünyada ən mükəmməl şəxs bilmək, hər kəsdən, hər şeydən əsas saymaq” mənasının anlaşılması üçün zəmin yaradır. İnsan əsəbiləşəndə, yaxud kim isə onu narahat etdikdə, əsəblərinə toxunarkən saçlarını yolmaq dərəcəsinə çatması *tear one’s hair out* – “əsəbiləşmək”, əks mənə – “sakitləşmək” mənasında *keep your hair on* idiomlarının işlənməsi həyatda yaşanılan hissələrin müxtəlif təzahür formalarıdır. İnsan çətin bir iş başlayarkən köynəyin qollarının qaldırılması əlaməti *roll up one’s sleeves* (“çətin işə hazır olmaq”) idiomunda əks olunur. Bioloji xüsusiyyətlər nəzərdə tutulduğu zaman insan biliyinin idiomda oynadığı rol *be going soft (in the head)* – “ağlı qaçmaq, dəli olmaq, aqlını itirmək” (körpə doğulan uşağın başının ortasının yumşaq olması xüsusiyyəti göz önündə canlandırılaraq, onunla yetkin şəxsin aqlının müqayisəsi nəzərdə tutulur), *send a shiver down one’s spine* – “kimi isə qorxutmaq və ya həyəcanlandırmaq” (bədəndə onurğa sütunu boyunca keçən, bədənə yayılan əsməcə), və s. kimi idiomlarda özünü göstərə bilər. İnsanın hər hansı həyat təcrübəsi, dünyəvi bilikləri, hadisələri görmə, dəyərləndirmə qabiliyyətinin olması, başqa sözlə, onun yaşadığı hadisələr hər bir idiomda müxtəlif şəkildə əks olunur.

Beləliklə, metaforik (məcazi) düşüncə tərzii ilə bir çox idiom və idiomatik ifadələrin mənasını təsvir etməyin mümkünlüyü aşkar olunur. Metaforik düşüncə tərzii şəxsə idiomun məcazi mənasını təsvir etməsinə kömək edir. Bütün bu xüsusiyyətlərin mövcudluğu isə bizə ingilis dilində mövcud idiomların mənalı, obrazlı, məntiqi cəhətdən əsaslandırılabilən vahidlər olduğu qənaətinə gəlməyimizə imkan verir. Bəzən xalis idiomlarda (pure idioms) hərfi mənə əsasında heç bir koqnitiv amil mənanın nədən ibarət olduğunu müəyyən etməkdə yardımçı olmur. Belə olduğu təqdirdə idiomun mənsəyinə müraciət etmək, onu diaxronik planda tədqiq etmək, necə formalaşdığını, ilkin olaraq hansı şəkildə işləndiyini və ya hansı hekayəyə, əsatirə dayandığını müəyyən etmək ifadənin hazırki vəziyyətdə idiom kimi nəyə əsaslandığını aşkar edəcəkdir. Müasir dövrdə öz anlamını itirərək məcazi şəkildə işlənen idiomların bir zamanlar hərfi mənada işlənməsi və ya onların nəyinsə əsasında yaranması onların genezisində açıq görünür. Məsələn, *have a bone to pick with sb.* idiomunun yaranma tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, idiom metaforaya əsaslanır. Metafora iki itin sümük üstündə davasını ifadə edir. Kontekst daxilində idiom insanlara şamil edilərək, nəyi isə bölüşdürə bilməmək,

nəyinsə üstündə narazılıq yaratmaq, nəyə isə əsəbiləşmək mənaları ifadə olunur. Məsələn: *see red* (əsəbiləşmək) – öküz döyüşündə qırmızı rəng öküzün diqqətini cəlb etmək və onu əsəbiləşdirmək üçündür. Bundan başqa, idiomların genezisinə nəzər saldıqda, insanların dini, inancları, mövhumatları, nağılları, əsatirləri, gündəlik tələbatları, həyat və yaşayış tərzləri, sənət və peşələri, dünyagörüşləri əsasında bir sıra idiomların formalaşdığına şahidi oluruq.

Apardığımız təhlilləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, idiomların mənasının konkret faktlara əsaslanaraq öyrənilməsi onların müəyyən sözlərin birləşməsindən ibarət vahidlər kimi öyrənilməsindən daha əsas götürülməlidir. İdiom və idiomatik ifadələrə belə koqnitiv baxış vasitəsilə biz onların həqiqi və idiomatik mənası arasında əlaqə qurmuş oluruq. Bu fikir bütün idiomlara şamil edilməsə də, gələcəkdə idiomların tətbiqini daha səmərəli edə bilər.

“İngilis dili idiomlarının semantik, sintaktik və koqnitiv xüsusiyyətləri” adlı tədqiqat işimizdə əldə olunan nəticələri ümumiləşdirərək aşağıdakı şəkildə qeyd edə bilərik:

idiomlar koqnitiv funksiyalı semantik birləşmələrdir;

hər bir idiomun özünün daxili strukturu – özünün sintaksisi, semantikasi vardır. Onlar cümlə daxilində yerləşdirilən uzun sözlər deyil, əsaslı modifikasiyalara məruz qala bilən vahidlərdir. Beləliklə, idiomlar sabit frazeoloji ifadələrdir, lakin daşlaşmış frazalar deyildir;

metafora, metonimiya, təşbeh idiom deyildir, lakin metaforik, metonimik, komparativ idiomlar kimi ingilis dili lüğətlərinə daxil edilir və idiom kimi izah edilir;

semantik cəhətdən idiomlar xalis, leksik və hərfi idiomlar kimi təsnif oluna bilər;

idiom daxilində gedən dəyişikliklər qeyri-idiomatik parafrazlarına uyğun aparılır. Sintaktik cəhətdən parafrazlarına bənzəyən idiomlar məchul növ dəyişikliyinə uğrayır. Parafrazi təsirsiz feldən ibarət olan idiomlar məchul növə çevrildiyi təqdirdə idiomatiklik itir;

ingilis dilində feli idiomları (VP) iki qrupda təsnif etmək olar: tərkib hissələrə ayrılmayan sintaktik cəhətdən daşlaşmış idiomlar, tərkib hissələrə ayrıla bilən və daha çox sintaktik çevikliyə malik idiomlar;

idiom daxilində aşağıdakı əlavələrin edilməsi mümkündür: ara sözlərin əlavəsi, təyin (sifət, say) idioma əlavəsi, yiyəlik hal və əvəzliyin əlavəsi;

tərkib hissədəki sözlərin hərfi mənaları vasitəsilə bəzi idiomların semantik təhlili mümkün olur. Koqnitiv baxımdan idiom anlaşılırsa, sintaktik baxımdan da tərkib hissəyə daxil ola biləcək sözləri müəyyən edə bilərik. Semantik təhlil konseptual metafora/metonimiyaya əsaslanaraq aşkar oluna bilər;

koqnitiv cəhətdən VP struktura malik idiomlarda işlənən NP-yə əsaslanaraq baş verə biləcək transformasiyaları müəyyən edə bilərik. İdiom daxilindəki sözün hərfi mənasının insan şüurunda yaratdığı təsəvvür idiomatik mənanın anlaşılmasına təkan verə bilər;

konseptual metaforalar, konseptual metonimiyalar və insanın dünyəvi biliklərinin rolu kimi koqnitiv amillər nəzərə alınmaqla məcazi dili asanlıqla anlamaq mümkündür.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı elmi məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. İdiom nədir? // Elm və cəmiyyət. Bakı: BSU, 2007, № 2, s. 50-52
2. İdiom dilçilik tədqiqatlarında // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2007, № 6, s. 149-152
3. Фразеологическое интенсифицирующее значение с точки зрения концептуальной организации знаний в языке // Вербальные коммуникативные технологии 2. Тбилиси, 2010, с. 175-178
4. Frazеoloji vahid anlayışı və onun təsnifatı / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri III Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 140-143
5. İngilis dilində idiomlar və onların mənşəyi // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2011, № 1, s. 102-108
6. Metaforalıq, yoxsa çoxmənalılıq / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU, 2011, s. 40-41
7. İngilis dili idiomlarının semantik xüsusiyyətləri // Elmi əsərlər. Bakı: ADU, 2011, № 1, s. 107-114
8. İngilis dilində idiomlar və idiomatik ifadələr // Elmi xəbərlər. Bakı: 2011, № 4, s. 167-174
9. İngilis dili idiomlarının daxili strukturu // Filologiya məsələləri. Bakı: ADU, 2012, № 2. s. 122-127
10. İdiom daxilində dəyişikliklər // Dil və ədəbiyyat Bakı: ADU, 2013, № 1, s. 133-140

11. Syntactic Features of English İdioms // İnternational Journal of English Linguistics. V. 3, Canadian Center of Science and Education. 2013, No.3, pp. 133-138

12. İdiomların anlaşılmasında dünyagörüşün rolu (koqnitiv yanaşma) / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Respublika elmi-praktiki konfransı-nın materialları. Bakı: ADU, 2013, s. 272-276.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ, СЕМАНТИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ

Резюме

Диссертация посвящена синтаксическим, семантическим и когнитивным особенностям английских идиом.

Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. Объём диссертация составляет 147 страниц.

Во введении обосновываются актуальность темы, цель и задачи, теоретическая и практическая значимость, методы, объект и предмет, гипотеза исследования, раскрывается научная новизна, апробация работы, а также даются сведения о её структуре.

Первая глава, представленная под названием «Идиомы и их исследование», состоит из трех подглав. Данная глава посвящена идиомам, их использованию, истории и значимости их исследования, а также лингвистическим и когнитивным исследованиям, проведенным в этой сфере.

Вторая глава, озаглавленная как «Исследование синтаксических, семантических и когнитивных особенностей английских идиом», состоит из трех подглав. В этой главе рассматриваются как идиомы, поддающиеся анализу, так и идиомы, не поддающиеся анализу. Кроме того, в понятии идиом просматривается роль некоторых когнитивных факторов.

В заключении даны основные выводы, вытекающие из исследования.

Использованная литература включает 176 наименований научных работ и статей.

SYNTACTIC, SEMANTIC AND COGNITIVE FEATURES OF THE ENGLISH IDIOMS

Summary

The thesis touches upon the study of the syntactic, semantic and cognitive features of the English idioms.

The research work consists of the introduction, two chapters, the conclusion and the list of the used literature. The total volume of the thesis is 147 pages.

The introduction deals with the urgency of the theme, the object, aims, theoretical and practical significance, methods of the investigation, the innovation from the scientific view point and the structure of the thesis.

The first chapter titled “Idioms and their investigation” consists of three subchapters. Here it deals with idioms, their usage, importance, background and the linguistic and cognitive investigations held in this sphere.

The second chapter entitled “The investigation of syntactical, semantic and cognitive features of the English idioms” consists of three subchapters. Here the idioms are analysed first semantically, then syntactically from the cognitive point of view. The idioms are taken as analysable and non-analysable units. Besides, the role of some cognitive factors are given in understanding the idioms.

In the conclusion the results of the research are summarized.

The list of the used literature includes 176 names of research works and articles.

Çapa imzalanıb: 17.03.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./fəks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ГЮНЕЛЬ ИЗЗАДДИН ГЫЗЫ ЮСИФОВА

СИНТАКСИЧЕСКИЕ, СЕМАНТИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ
ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015